

zasnovane hrvatske države, bez obzira na vjeru i etničko podrijetlo. Nije spomenula da je osnovni kriterij hrvatske nacionalne pripadnosti za pravaše bila pripadnost hrvatskoj državi, što je omogućivalo integraciju Židova u hrvatsku naciju. Nije spomenula ni da je na isključivim kriterijima vjere, kulture, jezika i podrijetla počivala (jugo)slavenska nacionalna ideja, koja nije ni mogla počivati na državno-pravnim kriterijima, poput hrvatske ideje. Jer, Židov u Hrvatskoj mogao je biti Hrvat ali nije mogao biti Slaven.

• Mislav Gabelica

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

Andrej Rahten,
Priestolonasljednikova smrt. Tragom slovenskih i hrvatskih interpretacija Sarajevskog atentata, Zagreb: Tragovi prošlosti, 2024.

Austrougarski prijestolonasljednik Franjo Ferdinand 1914. godine ubijen je jer su njegovi planovi o preustroju Monarhije, koji su mogli zadovoljiti nacionalne interese Hrvata i Slovenaca, smetali velikosrpskim političkim planovima. To je ključna misao koja se proteže kroz knjigu *Priestolonasljednikova smrt. Tragom slovenskih i hrvatskih interpretacija Sarajevskog atentata*, koju je 2024. godine u Zagrebu objavila novoosnovana izdavačka kuća Tragovi prošlosti. Knjiga je prošireno izdanje slovenskoga originala, objavljeno 2014. godine, koji je nadopunjen »hrvatskim interpretacijama« ovoga atentata. Ona je plod dugogodišnjeg znanstvenog rada staroga znanca hrvatskih znanstvenih krugova, slovenskoga povjesničara Andreja Rahtena, koji je u nizu svojih knjiga i znanstvenih članaka između ostaloga pomogao Hrvatima približiti njihovu zapadnu orijentaciju. Knjiga je podijeljena na 14 tematski određenih poglavlja, vrlo kvalitetno je otisnuta, te se u njoj nalazi tridesetak vrijednih fotografija ili samoga nadvojvode ili prizora povezanih s njegovom političkom djelatnošću, obiteljskim životom i smrću. Poglavlja se svojim temama skladno vežu jedno uz drugo te pletu pitku i zanimljivu priču o atentatu na austrougarskoga prijestolonasljednika Franju Ferdinanda.

U poglavlju naslovljenom »Franjo Ferdinand – biografska skica nesuđenog vladara« opisane su obiteljske okolnosti koje su nadvojvodu Franju Ferdinanda, nećaka cara i kralja Franje Josipa I., izbacile u prvi red nasljedstva prijestolja u Aus-

tro-Ugarskoj Monarhiji. Nadvojvoda je zatim opisan kao pristojno obrazovan i vrlo imućan član obitelji Habsburg, konzervativnog, odnosno katoličkog svjetonazora, te tvrdoglave naravi, koji je tim svojim karakteristikama i svojim političkim planovima izazivao odbojnost i u svoga strica Franje Josipa. U opisu nadvojvodina značaja autor ističe podatak da je unatoč dvorskim pritiscima ustrajao na braku sa ženom nedovoljno visokoga roda, čime je odbacio vladarsku budućnost za svoju djecu. U politici je bio protivnik dualizma, a osobito mađarske prevlasti u ugarskom dijelu Monarhije, zbog čega je bio politički prijatelj osobito Hrvata, Slovaka i Rumunja. Uz njih, autor spominje i nadvojvodinu naklonost katoličkim Slovincima koje je, kako se kasnije spominje, nadvojvoda u svojim reformnim planovima bio spreman priključiti južnoslavenskoj federalnoj jedinici pod odlučujućim utjecajem katoličkih Hrvata. Nadvojvodine planove državnopravne reforme Monarhije autor opisuje pojmom »centralizirani federalizam«. Pritom se centralizacija u ovom pojmu odnosi na nadvojvodinu nedvojbenu namjeru ukidanja dualizma i njegovog sustava parlamentarnih delegacija, umjesto kojih je namjeravao ustrojiti središnji, jedinstveni parlament Monarhije, dok o stupnju do kojeg je nadvojvoda namjeravao federalizirati tako stvorenu jedinstvenu državu u historiografiji postoje različita mišljenja.

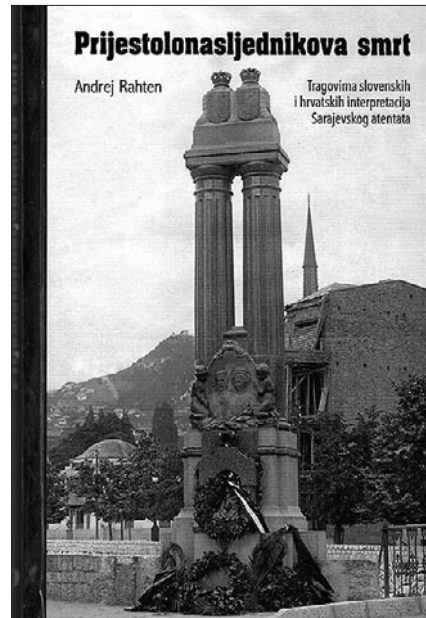
U naslovu poglavlja »Velika Austrija Franje II.« Franjo II. je ime koje je Franjo Ferdinand namjeravao uzeti kada bi se popeo na vladarsko prijestolje, a Velika Austrija je ova jedna, federalno uređena država, za kojom su težili Franjo Ferdinand i krug sastavljen od visokih vojnih časnika, konzervativnih aristokrata i građanskih političara, koji se okupljao oko

njega. Različiti čimbenici ovoga kruga različito su zamišljali Veliku Austriju, pri čemu se razlika nije odnosila samo na navedeni stupanj autonomije federalnih jedinica nego i na njihov opseg i ukupan broj unutar Monarhije. Tako je rumunjski publicist Aurel Popovici, koji je iznio teorijsku osnovu velikoaustrijskih planova, zamislio državu čije bi jedinstvo predstavljao dvodomni središnji parlament, koji bi odlučivao o otprilike jednakom opsegu poslova koji su i po Austro-ugarskoj nagodbi bili određeni kao zajednički (vanjski poslovi, vojska i mornarica, carinska i monetarna politika, kontrola nad strateški važnim prometnicama, uprava Bosnom i Hercegovinom). Svi ostali poslovi bili bi pridržani parlamentima federalnih jedinica, kojih bi ukupno bilo 15. Uz hrvatsku jedinicu, koja bi se sastojala od Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, te Rijeke, Međimurja i dijela Istre, postojale bi i posebna slovenska i posebna jedinica ugarskih Srba. Poslove tih federalnih, nacionalnih jedinica izvršavale bi njihove vlade putem ministara, koje bi imenovao car. Federalne, nacionalne vlade delegirale bi svoje predstavnike u središnju vladu, koja bi u suradnji s carem izvršavala navedene poslove središnjeg parlamenta. Sam car, koji bi imao vrhovnu izvršnu vlast, ne bi bio odgovoran ni jednom državnom tijelu, te bi zadržao vladarske prerogative u dotadašnjem opsegu, na području vanjske politike i vrhovno zapovjedništvo nad vojskom.

Sam Franjo Ferdinand pristajao je uz program trijalističkog preustroja Monarhije kao etape do njezine potpune federalizacije. Unutar velikoaustrijskog kruga najgorljiviji zastupnici trijalističkog programa bili su iz redova konzervativne aristokracije. Pritom je bitno da prema velikoaustrijskim zagovornicima trijalizma ovaj nije trebao biti »multiplikacija

dualizma«, odnosno sustav dviju parlamentarnih delegacija koje odvojeno raspravljaju o zajedničkim poslovima nije trebao biti zamijenjen sustavom takvih triju delegacija, nego se uz ustroj treće jedinice trebalo pristupiti i ukidanju navedenoga sustava umjesto kojega je trebao biti uveden središnji državni parlament. Treća državna jedinica, ustrojena kao etapa do potpunog federalizma ali i kao protuteža velikosrpskom programu, bila bi »južnoslavenska« jedinica s bitnim hrvatskim karakteristikama. Njezino središte bilo bi u Zagrebu, ustrojila bi se na temelju hrvatskog državnog prava te bi njezinu većinu činili etnički Hrvati. Njezinu jezgru činile bi Hrvatska, Slavonija, Dalmacija te Bosna i Hercegovina, dok bi joj u proširenom izdanju bile pridružene i slovenske zemlje te Istra.

Unutar dualizma austrijski i ugarski dio Monarhije bili su različito uređeni. Ugarski dio države, bez Hrvatske, bio je uređen kao jedinstvena i strogo centralizirana država, a isto je tako unutar svoje državne autonomije bila uređena i Hrvatska. U austrijskom dijelu Monarhije postojale su pokrajinske autonomije s pokrajinskim skupštinama i njihovim vladama. Velikoaustrijski trijalizam prihvatio je model uređenja austrijskog dijela Monarhije, pa su unutar njega zamišljene tri razine vlasti. Uz središnju vlast u Beču, koju bi predstavljali središnji parlament i središnja vlada, a koji bi odlučivali i upravljali poslovima zajedničkim čitavoj Monarhiji, postojala bi tri parlamenta i tri vlade triju federalnih jedinica, sa sjedištima u Beču, Budimpešti i Zagrebu. Osim toga, prema uzoru na austrijski dio Monarhije, unutar svake federalne jedinice svoja bi predstavnička tijela i svoje vlade imale i pojedine pokrajine, pa je unutar južnoslavenske, odnosno hrvatske jedinice zamišljeno postojanje triju, odnosno

četiriju pokrajina: Hrvatske-Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te eventualno Slovenije, s pripadajućim pokrajinskim tijelima.

Dio političara velikoaustrijskog kruga, kojima je osnovni politički motiv bio slamanje ugarske državnosti, no koji nije uviđao opasnost od velikosrpskog programa, odbacivao je trijalistički model, te je velikoaustrijski program htio ostvariti bez ove druge, srednje razine vlasti: s jakom središnjom vlasti u Beču i s nizom pokrajinskih, lokalnih vlasti. S druge strane skupina visokih vojnih časnika imala je vlastitu velikoaustrijsku logiku, te je treću, južnoslavensku federalnu jedinicu namjeravala učiniti okvirom unutar kojega bi se nasilnom aneksijom Srbije i Crne Gore jednom zauvijek riješilo jugoslavensko pitanje u interesu Monarhije.

U poglavlju naslovljenom »Prijestolonasljednik i južni Slaveni« autor se bavi prijestolonasljednikovim odnosom prema »južnim Slavenima«. Čini se da je i Franjo

Ferdinand »južne Slavene« smatrao jednim narodom, koji dijeli vjera, te da je bio uvjeren da jugoslavenski nacionalno-politički program neminovno mora biti na ovaj ili onaj način ostvaren. Zato je i on, poput navedene skupine vojnih časnika ali isključivo mirnim putem, ustrojem južnoslavenske federalne jedinice u konačnici htio privući Srbiju u okvir Monarhije. U takvoj bi jedinici, oslonjenoj na katoličku Monarhiju, bila osigurana prevlast katoličkog čimbenika, odnosno Hrvata i Slovenaca.

U slovenskim zemljama oslonac prijestolonasljednikovim planovima predstavljale su katoličke pučke stranke ujedinjene u Sveslovensku pučku stranku na čelu s Ivanom Šusteršičem. No uz trijalistički program pristajali su i slovenski liberali, koji pritom nisu imali prijestolonasljednikovu podršku. Kako je hrvatsko državno pravo bilo važan čimbenik trijalističkih planova, s njim su se identificirali i slovenski političari, kod kojih je pritom dolazilo i do potiskivanja vlastite nacionalne individualnosti u korist hrvatsko-slovenske. U tom je smislu pravaška politička ideja, utemeljena na hrvatskom državnom pravu, bila izraz vitalnosti i optimizma hrvatske politike, dok je jugoslavenska ideja, koja je hrvatsku individualnost potiskivala u korist hrvatsko-srpske, bila izraz nemoći i hrvatskog nepovjerenja u vlastite snage. Za slovenske bi se pučane s punim pravom moglo reći da su vodili velikoaustrijsku politiku, jer su prihvaćali ne samo onaj trijalizam koji se zadržavao u postojećem okviru Monarhije nego i trijalizam koji je u okvir Monarhije trebao privući i Srbiju. Time su slovenski pučani prihvaćali i njima tuđu kulturološku misiju, vođenu bilo u korist prvenstveno austrijskih interesa, bilo u korist apstraktnih zapadnih vrijednosti,

koja je uvelike nadilazila njihov nacionalni interes.

Autor navodi da su od svih hrvatskih političkih stranaka pristaše Čiste stranke prava (frankovci) najgorljivije zagovarali »velikoaustrijsku ideju«. Iako je vođa te stranke, Josip Frank, bio jedan od istaknutijih hrvatskih pripadnika velikoaustrijskog kruga, smatram da treba napomenuti da su frankovci velikoaustrijsku ideju zagovarali samo ukoliko je bila kompatibilna pravaškom programu iz 1894. godine. Zato se u njih ne može naći primjera da su prihvaćali bilo kakvu nehrvatsku, pa i katoličku misiju, odnosno da su u svoje trijalističke planove uključivali Srbiju. Dapače, oni su se tomu izričito protivili, a u njihovim se planovima uz ideju šireg, ravnopravno javljala i ideja užeg trijalizma, proširenog samo za Istru, pa su i slovenske zemlje za njih očito bile samo luksuz, kojeg su se po potrebi odriicali radi važnijih stvari. Autor kao vrhunac velikoaustrijske politike među Hrvatima i Slovencima spominje stvaranje Hrvatsko-slovenske stranke prava. Ta je politička organizacija ustrojena u listopadu 1912. godine, netom pred izbijanje Prvog balkanskog rata, sjedinjenjem Sveslovenske pučke stranke i Svepravaške organizacije, u kojoj su participirali i frankovci. Bila je odraz ideje hrvatsko-slovenskog narodnog jedinstva i hrvatsko-slovenskog zajedništva u borbi za trijalističku ideju.

U poglavlju naslovljenom »Habsburški admiral« autor nam je predočio još jedan razlog prijestolonasljednikove sklonosti Hrvatima i Slovencima: zemljopisni položaj njihovih zemalja, odnosno njihov pomorski potencijal. Franjo Ferdinand je 1898. godine dobio vlastiti vojni ured, čime je počeo obnašati dio vladarskih funkcija. Za razliku od Franje Josipa, koji se nije zanimao za razvoj ratne mornarice, prijestolonasljednik, koji je 1902. godine

imenovan admiralom, planirao je Monarhiju pretvoriti u pomorsku silu, zbog čega je poticao gradnju snažne austrougarske ratne flote. U tomu je naišao na podršku dijela slovenskih i hrvatskih političara, osobito onih koji su i inače bili skloni prijestolonasljednikovim trijalističkim planovima, te je u Hrvatskoj gradnju snažne austrougarske flote osobito zagovarao Josip Frank. Prijestolonasljednikov interes za mornaricu uvjetovao je njegove česte posjete hrvatskoj obali, gdje je obilazio vojna brodogradilišta i sudjelovao u pomorskim manevrima. Važan čimbenik u prijestolonasljednikovoj pomorskoj orijentaciji bio je njegov animozitet prema Italiji i njezinim imperijalnim planovima, što mu je dodatno dizalo ugled u hrvatskoj i slovenskoj javnosti.

Autor smatra da je Franjo Ferdinand glavnog neprijatelja Monarhije vidio u Italiji a ne u Srbiji, unatoč bojazni od velikosrpske politike, koja je, kako smo vidjeli, između ostaloga uvjetovala i njegov trijalistički program. U poglavlju pod naslovom »U sjeni Balkanskih ratova« autor je opisao prijestolonasljednikov odnos prema Srbiji, te promjenu na hrvatskoj i slovenskoj političkoj sceni uzrokovanu srpskim pobjedama u Balkanskim ratovima. Autor pobija tvrdnju kojom se i danas opravdava prijestolonasljednikovo ubojstvo, da je Franjo Ferdinand fanatično mrzio Srbiju. Dokazuje da se on i tijekom aneksijske krize i tijekom Balkanskih ratova protivio planovima austro-ugarskoga vojnoga vrha o preventivnom ratu protiv Srbije i njezinom nasilnom priključenju Monarhiji. Glavni motiv toga protivljenja bila je njegova sklonost obnovi saveza s Rusijom, koja je potjecala iz njegova konzervativnog svjetonazora, kao i njegovo uvjerenje da prije aneksije treba provesti reformu unutarnjeg uređe-

nja Monarhije, čime bi se Srbija mirnim putem privukla k Monarhiji.

Na hrvatskoj i slovenskoj političkoj sceni srpske pobjede u Balkanskim ratovima uzrokovale su porast simpatija prema Srbiji i pomak od hrvatske prema jugoslavenskoj nacionalno-političkoj ideji. Među dotadašnjim uzdanicama trijalističke politike, pravašima i slovenskim pučanima, srpske su pobjede rezultirale pojavom srbofilskih struja, te raspadom hrvatsko-slovenskog savezništva, stvorenog na trijalističkim osnovama. Pritom su oni pravaši, koji su se nalazili pod vodstvom Mile Starčevića, a koji će tijekom Prvog svjetskog rata prihvatiti jugoslavensku političku ideju, nastojali održati hrvatsko-slovensko savezništvo uspostavljeno na trijalističkoj osnovi. S druge strane frankovci, koji su dosljedno ostali uz hrvatsku ideju, povukli su se u svoju nacionalnu jezgru, odrekli se savezništva sa Slovencima i trijalizma te pristali uz subdualizam, odnosno program ujedinjenja hrvatskih zemalja i hrvatske državnosti unutar ugarskog dijela Monarhije. Dakle, veliko-austrijska, trijalistička ideja nije bila osnova frankovačkoga programa, nego je ta ideja bila oslonac tomu programu te je bila odgođena kada mu više nije koristila.

Autor prihvaća tezu da su u atentatu na Franju Ferdinanda ključan utjecaj imale tri skupine: jugoslavenska nacionalistička mladež, udruženje urotničkih časnika u Beogradu te skupina utjecajnih austrougarskih političara koji su se protivili prijestolonasljednikovim reformnim nastojanjima. U poglavlju »Između mladenačkih snova i terorizma« autor se bavi prvom od ovih skupina odgovornih za atentat: jugoslavenskom nacionalističkom mladeži, te uspoređuje njihove organizacije u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te slovenskim zemljama. Ta mladež u Hrvatskoj bila je relativno malobrojna no

radikalna. Ipak, autor smatra da su kasniji svjedoci zbivanja među tom omladinom, kao i jugoslavenska historiografija, pretjerali u isticanju revolucionarnog potencijala te mladeži.

U Bosni i Hercegovini je djelovala Srpsko-hrvatska napredna organizacija, kasnije poznata kao Mlada Bosna, s programom srpsko-hrvatske države, dakle bez Slovenaca. Njezino jugoslavenstvo bilo je vrlo fluidno, te je okupljala mladiće »vrlo različitih pogleda na narodnu pripadnost«, pa i one koji su zastupali velikosrpska načela i nisu se slagali s promicanjem ideje »srpsko-hrvatske nacije«. Nije zabilježeno da bi netko među njima njegovao velikohrvatsku ideju. Većina te mladeži Srbiju je smatrala »obecanom zemljom«, dio mladeži bio je učlanjen u velikosrpsku urotničku organizaciju Ujedinjenje ili smrt, a dio je bio povezan i s četničkim organizacijama, posredstvom kojih se ta mladež naoružavala.

Velik prostor ovoga poglavlja autor je posvetio malobrojnoj jugoslavenskoj nacionalističkoj omladini u slovenskim zemljama, koja se početkom Prvoga balkanskoga rata okupila oko lista *Preporod*. Karakteristično je da su se Slovenci, kao i u slučaju trijalizma, našli na margini jugoslavenskoga programa. Kao što je u planovima odlučujućih čimbenika unutar velikoaustrijskog kruga postojao uži trijalizam, koji nije obuhvaćao Slovence i njihove zemlje, tako je, vidjeli smo, postojao i uži jugoslavenski program, hrvatsko-srpski, koji nije obuhvaćao Slovence i njihove zemlje. Kao što su tada Slovenci unatoč svom marginalnom položaju u sklopu trijalističkih planova gajili i snove o jugoslavenskoj federalnoj jedinici unutar Monarhije, koja bi se prostirala do Soluna, a u kojoj bi katolički Slovenci i Hrvati predstavljali političku elitu, tako su i sada »preporodovci«, obrnuto proporcio-

nalno slovenskomu značaju unutar jugoslavenskoga programa, zastupali vrlo širok jugoslavenski politički program, koji je uz Hrvate, Srbe i Slovence uključivao i Bugare.

Budući da je autor spomenuo ključni utjecaj triju skupina na atentat, te da se u navedenom poglavlju pozabavio prvom od njih, jugoslavenskom nacionalističkom omladinom, moglo se očekivati da će u sljedećem poglavlju pisati o drugoj od ovih skupina, o udruženju urotničkih časnika u Beogradu. Međutim u ovom središnjem poglavlju, sedmom po redu, naslovljenom »Ambicije jugoslavenskoga Pijemonta«, autor je pisao o službenoj Srbiji. Ovo poglavlje smatram ključnim u knjizi ne samo po svom središnjem položaju nego i zato što odgovara na ključna pitanja vezana uz atentat, koja zbog moralno-političkih razloga i danas izazivaju najviše prijevora, naime, zašto je Franjo Ferdinand ubijen, te slijedom toga tko je kriv za izbijanje rata.

Na početku poglavlja autor je ponovio da u svojoj politici prema Srbiji Franjo Ferdinand nije bio vođen mržnjom, kojom se iz velikosrpskih redova i danas opravdava njegovo ubojstvo, te da je u dva navrata, tijekom aneksijske krize i tijekom Balkanskih ratova zauzdao želju vojničke stranke za preventivnim ratom protiv Srbije. Istaknuo je da se nasuprot agresivnoj politici prijestolonasljednik odlučio za meku politiku prema Srbiji i za njezino mirno privlačenje k Monarhiji, odnosno za politiku mekog prodora Monarhije na Balkan. Iako se u nekim krugovima službene Srbije vjerovalo da je Franjo Ferdinand vođa agresivne, vojničke stranke u Monarhiji, koja želi anektirati Srbiju nasilnim putem, u drugim je krugovima bila poznata prijestolonasljednikova namjera da mirnim putem privuče Srbiju k Monarhiji, pri čemu je kao naj-

veća opasnost po suverenitet Srbije bio označen njegov trijalizam. Prema mišljenju tih srpskih krugova južnoslavenska bi država u okviru Monarhije, zadovoljavajući nacionalne težnje Srba i pružajući im priliku za gospodarskim i kulturnim napretkom, Srbiju i Crnu Goru neminovno privukla u svoj okvir, te bi one tom prilikom izgubile suverenitet i međunarodno-pravni subjektivitet. Prema nekim tvrdnjama, velikoaustrijska je ideja trijalizma prije Balkanskih ratova imala pristaše i u Srbiji, te je opasnost od te ideje navodno i neposredno motivirala službenu Srbiju da stupi u Balkanski savez. Dodatnu opasnost od ostvarenja te ideje za Srbiju je predstavljala i prijestolonasljednikova konzervativna politika, kojom je on nastojao za svoju politiku osigurati podršku Rusije.

Nasuprot trijalističkoj ideji nije stajala goloruka i miroljubiva Srbija nego Srbija koja je u borbi za prevlast nad Balkanom razvila svoj imperijalni, velikosrpski program i ideju jugoslavenskog Pijemonta. Ostvarenje te ideje računalo je s raspadom Monarhije. Nakon pobjeda u Balkanskim ratovima samosvijest Srbije je narasla. Takvoj je Srbiji odgovarala likvidacija Franje Ferdinanda, čiji su planovi o reformi unutarnjeg uređenja Monarhije najozbiljnije prijetili ne samo njezinim imperijalnim planovima, nego i u konačnici opstanku Srbije kao države. Zato, analizirajući poznate činjenice koje dovede u vezu službenu Srbiju i atentatore autor zaključuje da je službena Srbija ili stajala iza atentata, ili da je doznala za njegovu pripremu ali da je učinila premalo da se atentat spriječi. Nešto kasnije autor je kao specifičnost Sarajevskog atentata naveo da se njega, za razliku od drugih atentata toga vremena, razumno moglo dovesti u vezu s političkim elitama strane države, mada se neposredni do-

kazi protiv srpske vlade zaista nisu mogli naći.

U poglavlju naslovljenom »Ispovjednik Sofije Hohenberg«, autor utvrđuje odgovornost za atentat austrougarskih političkih krugova, koji se nisu slagali s nadvojvodinim reformnim planovima. Oni se drže odgovornima za grijeh propusta. Dugogodišnji ispovjednik prijestolonasljednikove supruge iz naslova poglavlja je benediktinski redovnik Ivan Žibert, koji je nakon ubojstva Franje Ferdinanda i supruge objavio knjižicu u kojoj je zorno opisao neprijateljski odnos dvorskih i određenih političkih krugova prema prijestolonasljedniku. Prema njegovoj tvrdnji, ovaj odnos rezultirao je neobaziranjem na navodna upozorenja na moguću opasnost prije putovanja u Sarajevo te izostavljanjem strožih sigurnosnih mjera u Sarajevu.

Na temelju Žibertovih tvrdnji, potkrijepljenih i drugim svjedočenjima, autor je odredio dva glavna centra moći unutar Monarhije s kojima je prijestolonasljednik bio u sukobu: određene dvorske krugove i mađarsku političku elitu. Neprijateljstvo dvorskih krugova barem u prvom redu nije bilo uzrokovano razlikom u političkom uvjerenju, nego je proizlazilo iz sukoba u koja je Franjo Ferdinand ulazio zbog nepoštovanja prema njegovoj supruzi, suviše niskog plemićkog podrijetla. S druge strane, nešto kasnije autor navodi i mišljenje da se stanoviti dio »plemstva« protivio i nadvojvodinim reformnim planovima. Tim planovima prijestolonasljednik je nedvojbeno prijetio interesima mađarske političke elite, koja je državnošću Zemalja ugarske krune imala odlučujući utjecaj u Monarhiji i koja je represivnom politikom unutar Ugarske dominirala nad nemađarskim narodima. Osim tih dvaju centara moći autor je u ovom kontekstu spomenuo i političke

razlike između prijestolonasljednikova kruga i kruga političara koji su važili za pouzdanike Franje Josipa, a nešto kasnije spomenuo je i političke razlike između njega i »velikonjemačkih krugova« u Monarhiji. Ovdje je spomenuo i pojedince koji su bilo zbog nemara bilo zbog osobnih ambicija propustili napraviti sve što je bilo potrebno da se osigura prijestolonasljednikova sigurnost.

Reakcije na prijestolonasljednikovu smrt otkrivala su politička stajališta aktera na slovenskoj i hrvatskoj političkoj sceni. U poglavlju naslovljenom »Reakcije slovenskoga i hrvatskoga političkog vrha na Sarajevski atentat« autor navodi da su na toj političkoj sceni za prijestolonasljednikom najviše žalili oni koji su se za njegova života najviše uzdali u njegove trijalističke planove. U slovenskim zemljama najviše su žalili pučani, koji su kao krivce za atentat odredili nositelje velikosrpske politike. Šusteršič je smatrao da je Franjo Ferdinand ubijen zbog reformnih planova koji su mogli zadovoljiti nacionalne težnje Hrvata i Slovenaca, a to zadovoljstvo, smatrao je Šusteršič, »predstavlja smrt za velikosrpski pokret, koji živi samo od nezadovoljstva južnih Slavena«.

U hrvatskoj je javnosti prijestolonasljednikova osobita sklonost Hrvatima bila gotovo općeprihvaćenom činjenicom, te je nakon njegove smrti među Hrvatima bio i gotovo opći osjećaj tuge i srušenih nada u državnu reformu koja će napokon zadovoljiti hrvatske interese. U tom gotovo općem osjećaju tuge i razočaranja postojale su iznimke. Među strankama Hrvatsko-srpske koalicije, utemeljene na ideji hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva i vjernoj ugarskoj vladi, formalno se žalilo za prijestolonasljednikom, ali se odgovornost za atentat nastojala skinuti sa Srba i velikosrpskog programa iza ko-

jega bi stajala službena Srbija. Umjesto toga atentat se nastojalo prikazati kao djelo nerazumnih pojedinaca, doduše Srba, ali koje su za atentat motivirali drugi, a ne nacionalni razlozi. U tisku Koalicije objavljivane su i lažne vijesti da je službena Srbija na vrijeme obavijestila Franju Ferdinanda na opasnost putovanja u Sarajevo, što je sam prijestolonasljednik zanemario, pa je prema tom tisku bio sam i odgovoran za svoju smrt.

S druge strane, na vijest o prijestolonasljednikovoj smrti od hrvatskih je stranaka najžešće reagirala frankovačka Stranka prava, koju je karakterizirala izrazita protujugoslavenska i protusrpska politika. Oni pravaši koji su se nalazili pod vodstvom Mile Starčevića, a koji su vodili glavnu riječ u spomenutoj Hrvatsko-slovenskoj stranci prava i time svojedobno bili perjanice velikoaustrijskog trijalizma u Hrvatskoj, doživjeli su prijestolonasljednikovu smrt manje tragično. Prema frankovcima, atentat nije bila akcija nekolicine zavedenih mladića nego rezultat trajnog i planskog huškanja službene Srbije i njezinog velikosrpskog programa. Kao izraz svoga političkog staništa, frankovački su zastupnici u Hrvatskom saboru otvoreno prozvali zastupnike Hrvatsko-srpske koalicije kao sukrivce za atentat, te su frankovci diljem Hrvatske organizirali protusrpske demonstracije tijekom kojih je uništavana srpska imovina. Frankovačko viđenje atentata, njegovih uzroka i posljedica, dijelila je i Hrvatska pučka seljačka stranka Stjepana Radića. Prema mišljenju te stranke, koje se nije razlikovalo od navedenog mišljenja vođe slovenskih pučana Šusteršiča, prijestolonasljednik je bio ubijen jer je namjeravao Bosnu i Hercegovinu pripojiti Hrvatskoj, čime bi ovu zemlju zauvijek otrgnuo iz srpskih ruku. I ovdje je pri-

jestolonasljednikov trijalizam bio suprotstavljen velikosrpskim planovima.

U poglavlju naslovljenom »Sudac i atentatori: kontroverze svjedočenja« autor je nastojao demistificirati onaj narativ o atentatu koji je bio stvoren da ga opravda. Kao podlogom za to poslužio se knjigom suca istrage o atentatu, Hrvata Leona Pfeffera, koja je objavljena 1938. godine u Zagrebu. Prema Rahtenovu mišljenju ta je knjiga trebala poslužiti Pfefferovoj rehabilitaciji u jugoslavenskoj državi te je, valjda zauzvrat, trebala i pomoći u skidanju odgovornosti Srbije za atentat i izbijanje rata. U svojoj knjizi Pfeffer je atentatore prikazao kao zanesene idealiste, i to ne zanesene velikosrpskim nego jugoslavenskim nacionalističkim programom. Prema Pfefferu, sudionici u atentatu ubili su Franju Ferdinanda jer su bili uvjereni da je on vođa vojničke stranke koja je namjeravala porobiti Srbiju. No, prema stenografskim zapisnicima sa Sarajevskog procesa, dio urotnika je naveo da je prijestolonasljednik ubijen kako bi se spriječilo ostvarenje njegovih reformnih planova, koji bi naškodili interesima Srbije. Dok su neki od urotnika smatrali da je Franjo Ferdinand htio spriječiti sjedinjenje južnih Slavena, drugi su govorili da je namjeravao federalizirati Monarhiju, kojoj bi se potom priključile Srbija i Crna Gora. Dok su neki govorili da je Franjo Ferdinand bio »fanatični katolik i Nijemac«, protivnik Slavena, drugi su govorili kako je poznato da je prijatelj Hrvata i »uopće prijatelj Slovena«. Andrej Rahten je uvjeren da je upravo činjenica da je prijestolonasljednik bio prijatelj Slavena, odnosno da su njegovi planovi bili rezultat »dobrih namjera prema južnim Slavenima«, uzrokovala njegovu smrt.

U kontekstu Sarajevskoga procesa autor je obradio temu koja još jednom svjedoči o marginalnom položaju Slove-

naca u jugoslavenskom pokretu. Poglavlje naslovljeno »Ljubljanski veleizdajnički proces« obrađuje veleizdajnički proces u Ljubljani, koji je u rujnu 1914. godine pokrenut protiv tridesetorice preporodovaca. Zbog male političke težine zločina za koji su terećeni te zbog blagih kazni koje su zbog toga dobili, autor je zaključio da su takozvani ljubljanski veleizdajnici bili tek »svojevrсна kolateralna šteta na šahovnici sukoba između velikoaustrijske i velikosrpske ideje«. Ipak i takvi su izazivali čuđenje prvaka slovenskih pučana Šusteršiča, koji se čudio onima koji Beograd a ne Beč proglašavaju kulturnim središtem južnih Slavena. »Kakva je to kultura! Kultura bomba, kultura revolvera, kultura ubojstava! Mi im se zahvaljujemo na toj kulturi, mi imamo svoju kulturu, mi imamo svoje kulturno središte u Austriji.« Te Šusteršičeve riječi potvrđuju da je u slovenskom društvu bila riječ o sukobu između velikoaustrijske i velikosrpske ideje. U Hrvatskoj je velikosrpsstvu bila suprotstavljena i velikohrvatska ideja.

Posljednja tri poglavlja knjige sadržavaju analizu kulturnoga naslijeđa ostavljenoga iza smrti Franje Ferdinanda i raspada Austro-Ugarske Monarhije. U prvom od njih, naslovljenom »Prijestolonasljednik u povijesnom pamćenju«, autor je obratio pozornost na način na koji je Franjo Ferdinand zadržan u povijesnom sjećanju. Pritom je svoju analizu kulture sjećanja na Franju Ferdinanda protegnuo na Čehoslovačku i obje jugoslavenske države, te ju je temeljio ne samo na historioografskim nego i na književnim djelima, stranačkim polemikama i igranim filmovima. Jedna od karakteristika te kulture sjećanja jest da je Franjo Ferdinand u oba jugoslavenska režima predstavljen uglavnom kao izdanak militantne Austrije, vođa ratne stranke koja je namjeravala

vojno slomiti Srbiju, dok je odnos prema atentatorima u tim dvama režima bio različit. Dok je u monarhističkoj Jugoslaviji službeni odnos prema atentatorima bio pozitivan ali i suzdržan, tek je komunistički sustav atentatore uzdigao »na počasno mjesto u jugoslavenskoj državnoj ideologiji«. Pritom, čini se, monarhijski sustav nije mogao otvoreno slaviti ubojstvo (budućeg) vladara a osim toga, u jeku žučnih rasprava o krivnji za izbijanje Prvoga svjetskoga rata, srpska politička elita pretjerano oduševljenim slavljenjem atentata nije smjela dovoditi u pitanje nevinost Srbije.

U poglavlju »Trijalističke dileme u historiografiji« autor polemizira sa starim tezama nekadašnjega autoriteta u poznavanju Sarajevskoga atentata, Vladimira Dedijera, koji je u svom kultnom djelu *Sarajevo 1914* naveo da se Franjo Ferdinand nije uistinu zalagao za trijalizam nego za ideju zajedničke centralističke monarhije s pojačanim prerogativima vladara i dominacijom njemačkog elementa u njoj, da je trijalizam bio samo prijestolonasljednikovo sredstvo zastrašivanja Mađara i izazivanja hrvatsko-srpskih sukoba, dakle neiskrena kalkulacija, bez ambicija za stvarno provođenje državnopravne reforme u smislu ispunjenja političkih zahtjeva Slovenaca i Hrvata, te da je Franjo Ferdinand bio »tiranin« u kojemu »mržnja prema Slavenima nije mnogo zaostajala za njegovom dobropoznatom i često očitovanom mržnjom prema Mađarima«. Ove su teze, a uz njih i teza da je Franjo Ferdinand čak i iz takvih, neiskrenih trijalističkih planova izbacio Slovence, potom postale čvrsto ukorijenjene u jugoslavenskoj historiografiji te relativno utjecajne i u ondašnjoj inozemnoj historiografiji. U svrhu pobijanja tih teza autor je podvrgnuo kritici izvore na kojima je Dedijer svoje teze gradio te

je pružio uvid u niz izvora koje Dedijer nije koristio u svojoj knjizi, a koji dokazuju suprotno, da je prijestolonasljednikov trijalizam bio ozbiljan i iskren program unutar kojega su svoje mjesto imali i Slovenci. Prema autoru, u Dedijera je postojala želja da se atentat opravda kao »ubojstvo tiranina«, kojoj slici nije odgovarala činjenica da je Franjo Ferdinand bio zagovornik trijalizma i prijatelj političkim težnjama Hrvata i Slovenaca. Pritom je nedvojbeno i da se Franjo Ferdinand u prvom redu borio za interese Habsburške Monarhije i da je bio prijatelj političkim težnjama Hrvata i Slovenaca samo zato što su one bile sukladne ispravno shvaćenim habsburškim interesima.

Na koncu, autor u poglavlju naslovljenom »Stogodišnje polemike – i deset godina kasnije« podsjeća na rasprave koje su svoj vrhunac doživjele po završetku Prvoga svjetskoga rata i koje su se činile prevladanima, ali su oživjele uz obilježavanja stogodišnjice Prvoga svjetskog rata. Vrlo kratko autor spominje najvažniju od ovih rasprava, »vječno pitanje« krivnje za Prvi svjetski rat. Iako autor odgovornima za rat drži tadašnje zaoštrene odnose velesila, pri kojima je okidač za izbijanje sukoba mogao biti bilo što, činjenica je da u knjizi autor za konkretni okidač rata, ubojstvo Franje Ferdinanda, drži odgovornim velikosrpsku političku ideju koju je njegovala srpska država. Kao drugu od rasprava autor spominje onu potaknutu pitanjem je li Monarhija u krizi izazvanoj atentatom mogla biti umjerenija i ne navijestiti Srbiji rat. Ta rasprava u sebi sadrži i pitanja o stvarnoj prijatnji velikosrpske ideje za Monarhiju te o vanjskopolitičkim planovima Franje Ferdinanda, u koje ulazi i njegov odnos prema Srbiji. U tom kontekstu autor je zabilježio i da je smrću

Franje Ferdinanda s austrougarske političke scene nestalo utjecajne osobe koja je bila iskren protivnik ratne avanture u Srbiji. Upravo je njegovim ubojstvom, za koje autor drži odgovornom velikosrpsku ideju iza koje je stajala srpska država, u Monarhiji prevladala ratna stranka.

Treća od ovdje spomenutih rasprava potaknuta je pitanjem je li Monarhija u trenutku izbijanja rata bila već zrela za propast. Činjenica je da Monarhija nije izdržala teret totalnoga rata, a jedan od razloga za to sigurno je bio i njezin višenacionalni ustroj. No, autor smatra da prije rata propast Monarhije uopće nije bila zacrtana te da se u dobu ubrzanog uspona nacionalizama trudila stvoriti kompromis među interesima raznih naroda, zbog čega nije zaslužila da ju se naziva »tamnicom naroda«. Takvim pokušajima kompromisa pripadali su i trijalistički planovi Franje Ferdinanda. Oni su vodili računa o južnoslavenskom pitanju, koje nije bilo samo unutarnjopolitičko nego i vanjskopolitičko pitanje Monarhije. Oko tih planova postoje mnoge dvojbe, no autor smatra da s velikom sigurnošću može zaključiti kako »Sarajevski atentat nije bio samo nasilni čin skupine mladih nacionalista protiv navodno tiranskog režima, nego je bio posljedica suočavanja dvaju državnopravnih koncepata – velikoaustrijskog i velikosrpskog. Principovi su pucnji prisilili suparničke strane da borbu za prevlast na Balkanu napokon odluče na bojnopolju.«

• *Mislav Gabelica*

Rad je objavljen pod licencom Creative Commons Attribution-Non-Commercial (CC BY-NC)

Darko Gavrilović, Svetozar Pribičević i hrvatsko-srpski odnosi na prijelazu stoljeća, Zagreb: Srednja Europa, 2025.

Povodom 150. obljetnice rođenja srpskog političara Svetozara Pribičevića, u Zagrebu je 2025. godine objavljena knjiga Darka Gavrilovića *Svetozar Pribičević i hrvatsko-srpski odnosi na prijelazu stoljeća*. »Prijelaz stoljeća« o kojemu se ovdje radi prijelaz je iz 19. u 20. stoljeće. U knjizi autor polazi od teze o hrvatsko-srpskim odnosima kao ključnom čimbeniku i hrvatske i srpske političke povijesti 20. stoljeća. U tim je odnosima hrvatski Srbin Svetozar Pribičević odigrao važnu ulogu u prvoj polovici toga stoljeća, te se ova knjiga bavi s prvih dvadesetak godina njegova političkoga rada, koje obuhvaćaju razdoblje od konca 19. stoljeća do 1918. godine i stvaranja jugoslavenske države.

U dugačkom uvodnom dijelu knjige autor je predstavio bitne političke događaje u Habsburškoj Monarhiji te događaje koji su bili odraz nacionalnog »buđenja« i sazrijevanja Hrvata i Srba u Monarhiji tijekom 19. stoljeća, a koji su prema autorovu sudu utjecali ili su mogli utjecati na političko sazrijevanje Svetozara Pribičevića. U tom dijelu autor političku povijest Monarhije započinje od 1867. godine i njezinog pretvaranja u dualističku Austro-Ugarsku Monarhiju. On smatra da je »dualizmom spašeno jedinstvo Monarhije«, ali istovremeno ističe i nacionalne probleme u tako ustrojenoj Monarhiji, koji su prema njegovu sudu doveli do raspada Monarhije. U tom kontekstu spominje sukob Mađara s vladarom oko proširenja državnih prava ugarskog dijela Monarhije te germanizaciju u austrijskom i mađarizaciju u ugarskom dijelu Monar-